

# ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА. КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО



**Козаченко Анатолій Іванович,**  
доктор юридичних наук, доцент,  
завідувач кафедри теорії та історії держави і права,  
Полтавський юридичний інститут  
Національного юридичного університету  
імені Ярослава Мудрого,  
Україна, м. Полтава  
e-mail: [kozachenko.a.i@mail.ru](mailto:kozachenko.a.i@mail.ru)  
ORCID 0000-0002-4568-7964

УДК 340.15

## ВПЛИВ ЗЕМСЬКОГО САМОВРЯДУВАННЯ НА ПРОЦЕС ФОРМУВАННЯ ВІТЧИЗНЯНОГО КОНСТИТУЦІОНАЛІЗМУ НАПРИКІНЦІ XIX – ПОЧАТКУ XX СТОЛІТЬ

У статті висвітлено діяльність земського самоврядування, котра мала помітний вплив на процес формування вітчизняного конституціоналізму наприкінці XIX – початку XX ст. Земське самоврядування напращувало значний практичний досвід легальної опозиційної діяльності, що є важливим елементом конституціоналізму. Земські радикали відстоювали ідею встановлення конституційного ладу в Російській імперії, що передбачало конституційне закріплення демократичних прав і свобод, рівноправність, парламентаризм та встановлення конституційної монархії, децентралізацію влади, політичний плюралізм. Частина земців-конституціоналістів стояла на позиціях необхідності відновлення української державності у формі автономії у складі демократичної Росії.

**Ключові слова:** конституціоналізм; автономія; демократія; земське самоврядування; опозиція; ліберально-демократичний рух.

**Козаченко А. І.,** доктор юридических наук, доцент, заведуючий кафедрою теорії та історії держави та права, Полтавський юридический інститут Національного юридического університета імені Ярослава Мудрого, Україна, г. Полтава.

e-mail: [kozachenko.a.i@mail.ru](mailto:kozachenko.a.i@mail.ru) ; ORCID 0000-0002-4568-7964

**Влияние земского самоуправления на процесс формирования отечественного конституционализма в конце XIX – начале XX веков**

*В статье освещена деятельность земского самоуправления которая имела заметное влияние на процесс формирования отечественного конституционализма в конце XIX – начале XX вв. Земское самоуправление наработало значительный практический опыт легальной оппозиционной деятельности, что является важным элементом конституционализма. Земские радикалы отстаивали идею установления конституционного строя в Российской империи, что предусматривало конституционное закрепление демократических прав и свобод, равноправие, парламентаризм и установление конституционной монархии, децентрализацию власти, политический плюрализм. Часть земцев-конституционалистов стояла на позициях необходимости возобновления украинской государственности в форме автономии в составе демократической России.*

**Ключевые слова:** конституционализм; автономия; демократия; земское самоуправление; оппозиция; либерально-демократическое движение.

**Постановка проблеми.** Сучасний розвиток вітчизняного конституціоналізму нерозривно пов'язаний з історичною традицією формування українським народом уявлень про народовладдя, права і свободи людини, рівноправність, державний суверенітет і незалежність України. Дослідники конституціоналізму наголошують на важливості історико-правового аспекту цього явища. Так, на думку В. М. Шаповала, конституціоналізм слід трактувати як політико-правову ідеологію, історично пов'язану з феноменом конституції [1, с. 288].

**Актуальність теми.** Важливою складовою конституціоналізму є місце самоврядування. Дослідження земського самоврядування надає можливість відтворити один із фрагментів процесу зародження вітчизняного конституціоналізму.

**Аналіз останніх досліджень і публікацій.** Земський ліберально-демократичний рух та формування конституційних ідей земських лібералів досліджували українські науковці А. К. Волощенко, О. П. Голобуцький, І. Н. Жиленкова, О. Ф. Скакун, а також російські А. Н. Верещагін, Н. Г. Корольова та Н. М. Пірумова.

**Мета статті** – систематизувати конституційні ідеї земських лібералів та встановити вплив земського самоврядування на процес формування вітчизняного конституціоналізму наприкінці XIX – початку XX ст.

**Виклад основного матеріалу.** Після заснування земств у 1865 р. набула розвитку й поширення громадсько-політична діяльність ліберально налаштованих земських гласних – земський ліберально-демократичний рух, учасники якого пропагували й намагалися втілити у життя конституційні ідеї. Формування земського ліберально-демократичного руху спричинило протиріччя між самодержавним ладом як пережитком феодального ладу і земським самоврядуванням – інститутом буржуазного суспільства. Відсутність конституційних прав і свобод породжувала опозиційність земств стосовно царського уряду.

Однією із форм легальної конституційної діяльності земств стали офіційні звернення (клопотання) до уряду. За даними Б. Б. Веселовського, протягом 1878-1879 рр. із клопотаннями політичного змісту до уряду звернулися 24 губернські та 50 повітових земств [2, с. 236]. 12 земств звернулися з клопотан-

ням про те, що у законотворчій діяльності повинні брати участь гласні, обрані земськими зборами, а не чиновники, призначені адміністрацією. У серпні 1878 р. п'ять губернських земств, зокрема Полтавське, Харківське і Чернігівське, звернулися до уряду з клопотанням про необхідність проведення конституційних реформ [3, с. 128–130]. Харківське земство у листі до царя просило «дати українському народові те, що він дав Болгарії», тобто конституцію. Характеризуючи політичні погляди земців Полтавської губернії, А. М. Катренко наводить такі слова сучасника: «Усі бажають конституції» [4, с. 122].

Конституційні вимоги земств передбачали створення центральної земської установи – Всеросійського земства. У 1881 р. губернські земства звернулися до уряду з черговим клопотанням конституційного характеру про створення представницької установи з дорадчим голосом при імператорові [5, с. 130]. Проте царський уряд залишав без уваги звернення земств, а МВС заборонило предводителям дворянства зачитувати конституційні вимоги під час проведення земських зборів. Для радикально налаштованих земців це стало підставою оцінювати земство і самодержавство як несумісні інститути.

На початку 70-х рр. XIX ст. за умов піднесення революційного руху поряд з легальною діяльністю земства розпочали використовувати нелегальні та напівлегальні методи. У м. Харкові в 1872 р. земці створили «Земську спілку», яка вимагала від уряду свободи слова, друку, особистих гарантій та скликання Установчих зборів [6, с. 897]. Гласний Чернігівського земства І. І. Петрункевич пропонував створити спілку південних земств, яка б об'єднала всі опозиційні царському урядові політичні сили і домагалася прийняття конституції Росії [7, с. 142]. У 1879 р. у своїй праці «Найближчі задачі земства» він сформулював політичну програму земської опозиції. Основна ідея цього документа зводилася до необхідності проведення політичних реформ – прийняття конституції та встановлення конституційної монархії в Росії. Істинним виразником інтересів народу може бути тільки сформований ним парламент – «Загальна рада представників народу». Політичний розвиток Росії, на думку І. І. Петрункевича, повинен відбуватися еволюційним шляхом [8, с. 45].

З метою обміну досвідом та консолідації конституційних вимог ліберальні земці без дозволу уряду практикували проведення земських з'їздів. Законодавство забороняло діяльність таких з'їздів, але уряд не ініціював притягнення до юридичної відповідальності їх учасників, що свідчить про напівлегальний характер земських з'їздів. Перша спроба проведення з'їзду за участі представників від п'яти губернських земств відбулась у Харкові 1872 р. Уперше загальноросійський з'їзд відбувся 1879 р. в Москві. Згодом відбулися з'їзди в 1893, 1894, 1902, 1904 рр. Незважаючи на те, що земці-конституціоналісти були в меншості на таких з'їздах, вони активно пропагували ідею «правового ладу», «держави права», що перекликалося з теорією правової держави [9, с. 122].

Діяльність частини земців опозиційно налаштованої по відношенню до уряду, які порушували питання проведення конституційних реформ, означала формування радикального крила земського ліберально-демократич-

ного руху, яке, на думку І. М. Жиленкової, остаточно склалося у 80-х рр. XIX ст. [8, с. 46]. О. Ф. Скакун дійшла висновку, що «земці-конституціоналісти усвідомлювали необхідність буржуазних політичних перетворень силою «освічених класів», «живих земських сил», вимагали буржуазних прав і свобод, у першу чергу – рівності всіх громадян перед законом, відстоювали буржуазний парламентаризм і конституційну монархію, законність в управлінні [9, с. 123]. Проте радикально налаштовані учасники земського ліберально-демократичного руху не порушували питання про ліквідацію монархії та встановлення республіканської форми правління в Росії.

Наприкінці 70-х рр. XIX ст. розпочався процес національної самоідентифікації земських гласних – етнічних українців. Земський ліберально-демократичний рух на території Лівобережних губерній України став оформлятися в політичну течію, котра мала національний характер. Так, у 1878 р. під час святкування 100-річчя з дня народження Г. Ф. Квіткі-Основ'яненка в Харкові земські ліберали Полтавського, Харківського і Чернігівського земств пішли на зближення з українськими громадівцями, в яких вони вбачали своїх найближчих союзників.

Наприкінці XIX ст. за умов соціально-економічної і політичної кризи Російської імперії розпочалося нове піднесення радикального крила земського ліберально-демократичного руху. У 1898 р. у Полтаві нелегально започаткувало діяльність громадсько-політичне об'єднання «Українська громада», до складу якого входили земці В. Андрієвський, П. Понятенко, А. Кучерявенко, О. Русов. Яскравим прикладом діяльності земських лібералів була робота напівлегального гуртка «Бесіда», участь в якому брали гласні Полтавського земства князь В. В. Баратинський і О. Ф. Русов [10, с. 204-205]. У 1901-1902 рр. царський уряд провів низку заходів, спрямованих на придушення демократичних поглядів серед земців. Так, зокрема, міністр внутрішніх справ В. К. Плеве заборонив діяльність Полтавської статистичної комісії як такої, що, на його думку, носила революційний, а отже протиправний характер [11, с. 85–112]. Але, незважаючи на переслідування, в 1903 р. ліберальні політики й земці створили громадсько-політичну організацію «Союз визволення», яка мала за мету демократизацію політичного режиму в Росії, встановлення конституційної монархії, надання автономії Фінляндії і Польщі. Під час організаційного засідання в Харкові спілка ухвалила рішення про створення 20 регіональних відділень [5, с. 169, 208].

На початку XX ст. земські ліберали брали активну участь у роботі буржуазно-демократичних політичних партій. Формування російських та українських політичних партій призвело до розколу радикального крила земського ліберально-демократичного руху за національною ознакою. Частина земських діячів увійшла до складу загальноросійських партій октябристів і конституційних демократів. Відомим діячем партії октябристів був голова Полтавської губернської управи Ф. А. Лизогуб. Активними

учасниками Української демократично-радикальної партії та Револьюційної української партії стали відповідно П. Чижевський і М. Русов. До складу Української народної партії входили брати Шемети [12, с. 26, 33].

Земські ліберали не розділяли поглядів більшовицької та інших ліво-радикальних партій. Зі свого боку більшовики негативно оцінювали діяльність земців-конституціоналістів. Зокрема, В. І. Ленін, називаючи земство «клаптиком конституції», зазначав, що «це саме такий клаптик, за допомогою якого російську громадськість віднаджували від конституції» [13, с. 57]. Водночас, лідер більшовицької партії Росії суперечив собі, вважаючи земство «зародком конституціоналізму» [13, с. 26].

Особливого розмаху діяльність радикального крила земського ліберально-демократичного руху набула на початку буржуазно-демократичної революції 1905–1907 рр. Під час проведення надзвичайних засідань у березні 1905 р. 13 губернських земств офіційно заявили царському уряду про свій протест у зв'язку із розстрілом мирної демонстрації в Петербурзі. Полтавське повітове земство організувало проведення з'їзду селян та поміщиків для розгляду земельного питання. З'їзд ухвалив постанову, згідно з якою за рішенням Державної думи казенні, кабінетні, удільні й монастирські землі повинні перейти у власність селян без викупу. Окрім цього з'їзд постановив, що уряд повинен усунути перешкоди для реалізації положень маніфесту від 17 жовтня 1905 р., звільнити від покарання політичних в'язнів та ліквідувати інститут земських начальників. Але найважливішою стала заява учасників з'їзду, що Україна, як особлива частка держави, що відрізняється від інших часток з боку етнографічного, побутового та економічного, мусить бути самостійною у своїх місцевих справах, автономною часткою цілої держави [14, с. 14–17]. Раніше, у квітні 1905 р., з ініціативи делегатів від українських губерній Всеросійський земський з'їзд, що проходив у Москві, проголосив право України на автономію. Ідею української автономії підтримувала значна частина гласних-конституціоналістів Полтавського земства. Це, зокрема, Л. В. Падалка, Г. Г. Ротмістров, В. М. Шемет, П. І. Чижевський.

Демократизацію державного ладу Росії земські ліберали пов'язували з діяльністю Державної думи. Під час з'їзду, який відбувся у Москві у вересні 1905 р., земці-конституціоналісти ухвалили рішення про необхідність брати участь у виборах до Державної думи. Учасники земського ліберально-демократичного руху увійшли до парламентської фракції – Групи автономістів-федералістів, яка налічувала 120 представників національних меншин Росії. Метою своєї діяльності фракція проголосила захист національних інтересів, проведення децентралізації влади Росії на принципах широкої автономії для національних меншин, встановлення юридичної рівноправності народів Росії, забезпечення вільного розвитку мови та культури національних меншин. Водночас автономісти-федералісти наголошували, що їх діяльність не є сепаратистською, адже вони виступають за збереження територіальної цілісності

Росії [15, с. 8]. Під час засідання 18 травня 1906 р. група автономістів-федералістів розглянула земельне питання. У своєму виступі П. І. Чижевський пропонував, щоб земля перейшла у державну власність, а право розпоряджатися нею належало «місцевим сеймам автономій» [15, с. 8-9].

Через місяць після розпуску Державної думи 9 липня 1906 р. у Виборзі 180 осіб – колишніх депутатів провели несанкціоноване засідання, в ході якого розробили низку законопроектів, а саме: про скасування смертної кари, про громадянську рівноправність, про недоторканість особи, про земельну і судову реформи та ін. Учасники засідання звернулися до народу із політичною відозвою про необхідність встановлення демократичного ладу і конституційної монархії в Росії революційним шляхом. На цей заклик уряд відповів репресіями – 42 земських гласних, які поставили свої підписи під відозвою, було звільнено із земських установ, частину з них притягнуто до кримінальної відповідальності. У результаті репресій радикальне крило земського ліберально-демократичного руху припинило свою діяльність.

Частина ліберальних земців-конституціоналістів, яка стояла на поміркованих позиціях, порушувала питання демократизації земського самоврядування без зміни основ самодержавного ладу. Вона оформилася в помірковане крило земського ліберально-демократичного руху. Основними напрямками діяльності земців-конституціоналістів з метою демократизації земського самоврядування стало домагання від уряду зміни системи земських органів, реформа виборчої системи, розширення повноважень земських органів, обмеження контрольних повноважень місцевої адміністрації за діяльністю земських установ.

**Висновки.** Таким чином, діяльність земського самоврядування мала помітний вплив на процес формування вітчизняного конституціоналізму наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. Земське самоврядування напрацювало значний практичний досвід легальної опозиційної діяльності, що є важливою складовою конституціоналізму. В межах етнічної території України земський конституціоналізм поєднував дві складові: загальноросійську і національну. Залежно від політичної ситуації у країні загальноросійський земський конституціоналізм мав ознаки легальної, напівлегальної та нелегальної діяльності, які представлені відповідно ліберальним і радикальним крилом земського ліберально-демократичного руху. У загальноросійському контексті земські радикали відстоювали ідею встановлення конституційного ладу у Російській імперії, що передбачало конституційне закріплення демократичних прав і свобод, рівноправність, парламентаризм та встановлення конституційної монархії, децентралізацію влади, політичний плюралізм. Представники ліберального крила обмежувались необхідністю вирішення проблеми децентралізації влади та демократизації земського самоврядування. Національна складова земського конституціоналізму, що сформувалась на початку буржуазно-демократичної революції 1905–1907 рр., носила нелегальний характер і полягала в тому, що частина земських лібералів стояла на позиціях необхідності відновлення української державності



у формі автономії у складі демократичної Росії. Представники обох складових земського конституціоналізму ставили за мету шляхом реформ реалізувати власні конституційні ідеї. Найвищого свого піднесення земський конституціоналізм досягнув на початку буржуазно-демократичної революції 1905–1907 рр.

#### **Список літератури:**

1. Шаповал В. М. Конституціоналізм / В. М. Шаповал // Юридична енциклопедія. – Т. 3. – Київ, 2001. – С. 288-289.
2. Веселовский Б. История земства за 40 лет / Б. Б. Веселовский. – Санкт-Петербург : Изд-во О. Н. Поповой, 1911. – Т. 3. – 708 с.
3. Пирумова Н. М. Земское либеральное движение. Социальные корни и эволюция до начала XX века / Н. М. Пирумова. – Москва : Наука, 1977. – 287 с.
4. Катренко А. Політична діяльність земців-лібералів України (друга половина 70-х – початок 80-х років XIX ст.) / А. М. Катренко // Київська старовина. – 2001. – № 1. – С. 118–125.
5. Милуков П. Н. Воспоминания / П. Н. Милуков / Предислов. Н. Г. Думова. – Москва : Политиздат, 1991. – 528 с.
6. Драгоманов М. Проект Статуту української спілки «Вільний Союз» / М. П. Драгоманов // Антологія лібералізму : політико-правничі вчення та верховенство права / наук. ред. С. Головатий. – Київ : Книги для бізнесу, 2008. – С. 897-988.
7. Волощенко А. К. Нариси з історії суспільно-політичного руху на Україні в 70-х – на початку 80-х рр. XIX ст. / А. К. Волощенко. – Київ : Наук. думка, 1977. – 221 с.
8. Жиленкова И. Н. Либеральное движение в Украине. Концепции государственности в либерально-демократической мысли (конец XIX – начало XX века) : монография / И. Н. Жиленкова. – Киев, Харьков : Единорог, 2000. – 184 с.
9. Скакун О. Ф. Политические и конституционно-правовые идеи либерального земства на Украине / О. Ф. Скакун // Сов. гос-во и право. – 1982. – № 3. – С. 119–126.
10. Верещагин А. Н. Земский вопрос в России (политико-правовые аспекты) / А. Н. Верещагин. – Москва : Междунар. отношения, 2002. – 192 с.
11. Белоконский И. П. Земство и конституция / И. П. Белоконский. – Москва : Образование, 1910. – 183 с.
12. Голобуцький О. Український політичний рух на Наддніпрянщині кінця XIX – початку XX ст.: Дослідження / О. Голобуцький, В. Кулик. – Київ : Смолоскип, 1996. – 122 с.
13. Ленин В. И. Гонители земства и аннибалы либерализма / В. И. Ленин // Полн. собр. соч. – Изд. 5-е. – Москва, 1972. – Т. 5. – С. 21–72.
14. З'їзд у Полтаві для вияснення справи про землю і про потреби селян // Рідний край. – 1906. – 5 січ. – № 1. – С. 14–17.
15. Чижевський П. Збори парламентської групи автономістів 18 травня / П. І. Чижевський // Рідний край. – 1906. – 3 черв. – № 22. – С. 8-9.

#### **References:**

1. Shapoval, V. M. Konstitutsionalizm / V. M. Shapoval // Yuridichna entsiklopediya. – Т. 3. – Kyiv, 2001. – S. 288-289. [in Ukrainian].
2. Veselovskiy, B. Istoriya zemstva za 40 let / B. B. Veselovskiy. – Sankt-Peterburg : Izd-vo O. N. Popovoy, 1911. – Т. 3. – 708 s. [in Ukrainian].
3. Pirumova, N. M. Zemscoe liberalnoe dvizhenie. Sotsialnyie korni i evolyutsiya do nachala HH veka / N. M. Pirumova. – Moskva : Nauka, 1977. – 287 s.
4. Katrenko, A. Politychna diyal'nist' zemtsiv-liberaliv Ukrayiny (druha polovyna 70-kh – pochatok 80-kh rokiv KhIKh st.) / A. M. Katrenko // Kyivys'ka starovyna. – 2001. – № 1. – S. 118–125. [in Ukrainian].

5. Milyukov, P. N. Vospominaniya / P. N. Milyukov / Predislav. N. G. Dumova. – Moskva : Politizdat, 1991. – 528 s. [in Ukrainian].
6. Dragomanov, M. Proekt Statutu ukrayins'koyi spilky «Vil'nyy Soyuz» / M. P. Drahomanov // Antolohiya liberalizmu : polityko-pravnychi vchennya ta verkhovenstvo prava / nauk. red. S. Holovaty. – Kyiv : Knyhy dlya biznesu, 2008. – S. 897-988. [in Ukrainian].
7. Voloschenko, A. K. Narysy z istoriyi suspil'no-politychnoho rukhu na Ukrayini v 70-kh – na pochatku 80-kh rr. KhIKh st. / A. K. Voloshchenko. – Kyiv : Nauk. dumka, 1977. – 221 s. [in Ukrainian].
8. Zhilenkova, I. N. Liberalnoe dvizhenie v Ukraine. Kontseptsii gosudarstvennosti v liberalno-demokraticeskoy mysli (konets HIIH – nachalo HH veka) : monografiya / I. N. Zhilenkova. – Kiev, Harkov : Edinorog, 2000. – 184 s. [in Ukrainian].
9. Skakun, O. F. Politicheskie i konstitutsionno-pravovyye idei liberalnogo zemstva na Ukraine / O. F. Skakun // Sov. gos-vo i pravo. – 1982. – № 3. – S. 119–126. [in Ukrainian].
10. Vereschagin, A. N. Zemskiy vopros v Rossii (politiko-pravovyye aspektyi) / A. N. Vereschagin. – Moskva : Mezhdunar. otnosheniya, 2002. – 192 s. [in Ukrainian].
11. Belokonskiy, I. P. Zemstvo i konstitutsiya / I. P. Belokonskiy. – Moskva : Obrazovanie, 1910. – 183 s. [in Ukrainian].
12. Golobutskiy, O. Ukrayins'kyy politychnyy rukh na Naddniprozhchyni kintsya KhIKh – pochatku KhKh st.: Doslidzhennya / O. Holobutskyy, V. Kulyk. – Kyiv : Smoloskyp, 1996. – 122 s. [in Ukrainian].
13. Lenin, V. I. Goniteli zemstva i annibalyi liberalizma / V. I. Lenin // Poln. sobr. soch. – Izd. 5-e. – Moskva, 1972. – T. 5. – S. 21–72. [in Ukrainian].
14. Z»yidz u Poltavi dlya vyasneniya spravy pro zemlyu i pro potreby selyan // Ridnyy kraj. – 1906. – 5 sich. – № 1. – S. 14–17. [in Ukrainian].
15. Chyzhevs'kyy P. Zbory parlaments'koyi hrupy avtonomistiv 18 travnya / P. I. Chyzhevs'kyy // Ridnyy kraj. – 1906. – 3 cherv. – № 22. – S. 8-9. [in Ukrainian].

**Kozachenko A. I.**, Doctor of Legal Sciences, Assistant Professor, Head of State and Law Theory and History Department of Poltava Law Institute of Yaroslav Mudryi National Law University, Ukraine, Poltava.

e-mail: kozachenko.a.i@mail.ru ; ORCID 0000-0002-4568-7964

#### **Influence of zemstvo self-government on process of national constitutionalism development in late XIX – early XX centuries**

*The article describes the activities of the zemstvo self-government which had a significant impact on the process of national constitutionalism development in the late XIX – early XX centuries.*

*Zemstvo self-government got significant practical experience of legal oppositional activity, which is an important element of constitutionalism. Within the territory of ethnic Ukraine, zemstvo constitutionalism combined two components: All-Russian and national.*

*All-Russian zemstvo constitutionalism had features of legal, semi-legal and illegal activities, which were represented by liberal and radical wing of zemstvo liberal-democratic movement respectively. In the All-Russian context, zemstvo radicals advocated the idea of establishing constitutional order in the Russian Empire, which involved constitutional recognition of democratic rights and freedoms, equality, parliamentary system and establishment of a constitutional monarchy, decentralization of power, political pluralism. The national component of zemstvo constitutionalism, which was formed at the beginning of the bourgeois-democratic revolution of 1905–1907, had illegal character and its essence can be described by the fact that some zemstvo liberals insisted on the need to restore the Ukrainian state in the form of autonomy within democratic Russia. Representatives of both components of zemstvo constitutionalism aimed to implement their constitutional ideas through reforms. Zemstvo constitutionalism reached its highest peak at the beginning of the bourgeois-democratic revolution of 1905–1907.*

*In early XX century zemstvo liberals took active part in activities of bourgeois-democratic political parties. Development of Russian and Ukrainian political parties led to a split in the radical wing of zemstvo liberal-democratic movement on the national basis. Some zemstvo leaders joined the All-Russian Party*



*of Octobrists and Constitutional Democrats. Head of Poltava provincial board F. A. Lyzohub was a well-known figure in the Party of Octobrists. P. Chyzhevskiy and M. Rusov became active participants of the Ukrainian Democratic-Radical Party and the Revolutionary Ukrainian Party respectively. The Sheremet brothers were members of the Ukrainian People's Party.*

*Some liberal zemstvo-constitutionalists who adhered to the moderate position raised the question of democratization of zemstvo self-government without changing the foundations of autocratic regime. They took shape of the moderate wing of zemstvo liberal-democratic movement. To democratize zemstvo self-government, the main course of zemstvo-constitutionalists' activities consisted of the claims to the government to change the system of zemstvo bodies, reform of the electoral system, expand powers of zemstvo bodies, limit powers of local administration concerning control of zemstvo bodies' activities.*

**Keywords:** constitutionalism; autonomy; democracy; zemstvo self-government; opposition; liberal-democratic movement.